

Mevrouw Van Maanen - Bridda in de keuken van Casa d'Italia Arnhem (persoonlijk archief mevrouw Van Maanen)

EEN ZORGZAME OF BEMOEIZUCHTIGE WERKGEVER?

De AKU en haar Italianen

door

INGE VAN DER HOEVEN EN MARLOU SCHROVER

In dit artikel beschrijven we, aan de hand van de Italiaanse gastarbeiders die tussen 1956 en 1985 bij de Algemene Kunstzijde Unie (AKU) in Arnhem en Ede kwamen werken, de invloed van werkgevers op het ontstaan en voortbestaan van migrantenorganisaties. Welke invloed hadden werkgevers op migrantenorganisaties en waarom oefenden ze invloed uit?

Onder onderzoekers bestaat een debat over de functie van immigrantenorganisaties: stimuleren zij de integratie van migranten of juist niet? Zijn ze een bastion waarop migranten zich terugtrekken of een bindmiddel? Zijn ze een aanspreekpunt voor overheden, een leerschool voor burgerzin, een kweekvijver voor politici en een springplank voor maatschappelijke participatie?² In dat debat wordt de rol van werkgevers niet besproken. In de literatuur worden drie clusters van factoren genoemd die het ontstaan en voortbestaan van migrantenorganisaties kunnen beïnvloeden.³ Ten eerste zijn er de migranten zelf: hun aantal, de sekseratio binnen de groep, het doel van hun migratie (tijdelijk/blijvend), hun scholingsgraad, klasse, opleidingsniveau en hun netwerken.⁴ Ten tweede is er de gelegenheidsstructuur: laten overheden in het vestigingsland organisaties toe? Geven ze subsidies? Proberen overheden van het herkomstland via organisaties invloed te hebben op hun (voormalige) onderdanen?⁵ Ten derde kunnen gebeurtenissen of ontwikkelingen in het land van herkomst of vestiging en daarbuiten invloed hebben op ontstaan of voortbestaan van migrantenorganisaties. Een voorbeeld daarvan is de ramp in 1956 in de Belgische mijn in Marcinelle waarbij 136 Italiaanse gastarbeiders en 95 Belgen de dood vonden. De Italiaanse overheid stelde daarna eisen aan de werving van gastarbeiders, die weerslag hadden op organisatievorming. Migrantenorganisaties kunnen te maken krijgen met een zekere verdringing ('crowding out'-effect): activiteiten van overheden, vakbonden of kerken verdringen die van migrantenorganisaties.⁶ In de praktijk vloeiden de grenzen tussen organisaties 'door' en 'voor' migranten in elkaar over. Organisaties die werden opgezet door migranten kregen steun en hulp van niet-migrant, of werden geconfronteerd met sturing en bemoeienis van buiten; organisaties voor migranten werden

vrijwel altijd opgezet in samenwerking met migranten. In dit artikel voegen we een nieuwe verklaring toe aan de lijst van factoren die het ontstaan en voortbestaan van migrantenorganisaties verklaren: de rol van de werkgevers. Als casus gebruiken we de AKU/Enka en de Italiaanse gastarbeiders.

Er zijn enkele publicaties over Italiaanse gastarbeiders in Nederland.⁷ Belangrijk voor dit artikel zijn studies waarin ook de rol van de werkgevers wordt belicht zoals die over de blikfabriek Thomassen & Drijver in Deventer, Demka staalfabriek in Utrecht en Philips in Eindhoven.⁸

Dit artikel stoelt op materiaal uit het Gemeentearchief Ede en het Central Archive Department van AkzoNobel in Arnhem.⁹ Het belangrijkste materiaal komt uit het Content Management Department van AkzoNobel Enterprise (ANECMD), het concern waarin de Enka is opgegaan. De afdeling personeelszaken hield dossiers bij van Italiaanse (en Spaanse) gastarbeiders.¹⁰ Het archief voor het Italiaanse personeel beslaat de periode 1956-1979. De stukken geven goed weer hoe Italianen werden geworven en opgevangen. Na verloop van tijd wordt de informatie schaarser, totdat er vanaf 1975 alleen nog enkele kostenoverzichten en brieven zijn.

Een tweede bron waren drie interviews met Romana van Maanen-Brida, Antonio Manfredda en Tonino Ortù. Van Maanen-Brida was van 1956 tot 1985 beheerster van meerdere AKU-huizen voor Italiaanse en enkele Spaanse medewerkers. Ze was kleuterjuf in Italië en kwam naar Arnhem om in ijssalon Trio van haar broer te werken. Kort na haar huwelijk en de geboorte van haar eerste kind werden zij en haar Nederlandse man beheerdersechtpaar van een AKU-huis. Ze bleven dat tot de sluiting van de laatste casa. Van Maanen-Brida was van 1979 tot 1995 voorzitter van de Nederlandse tak van de vereniging Bellunesi nel Mondo en in 1976 richtte zij een vrouwenafdeling van de Acclisti op.

Manfredda (29-10-1933, Trecate) behoorde tot de eerste lichte gastarbeiders, die in september 1956 uit Novara naar Arnhem kwamen. Hij had al verschillende baantjes in Italië en Zwitserland gehad toen hij solliciteerde bij de textiel fabriek Bemberg in Gozzano, die deel uitmaakte van het AKU-concern. Bemberg verwees hem naar de zusterfabriek in Nederland. Manfredda klom op tot tolk-instructeur en heeft tot net voor zijn pensioen bij de AKU gewerkt. Manfredda was secretaris voor de Italiaanse vereniging die met hulp van de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Gelderland tot stand kwam.

Ortù (12-03-1946, Gadoni) kwam op 12 september 1970 uit Sardinië naar Arnhem. Hij was een van de laatste Italianen die de Enka aanstelde. Ortù was jarenlang voorzitter van zowel de lokale als de landelijke tak van de internationale vereniging Circolo Sardo.

De derde bron waren stukken uit het omvangrijke archief van de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Gelderland (SBBW), die lieten zien hoe Italiaanse zelforganisaties in Arnhem zijn ontstaan en wat voor rol de AKU/Enka had binnen dat proces.¹¹ Dit archief bevat ook krantenknipsels.

Werving en huisvesting

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond er in Nederland een tekort aan arbeidskrachten in de metaalindustrie, de mijnen, de scheepsbouw en de textielindustrie.¹² In navolging van andere bedrijven wierf AKU arbeiders in Italië. Tussen 1960 en 1980 kwamen er 36.000 Italianen naar Nederland, en vertrokken er 28.000 Italianen. In 1986 waren er nog 5731 Italianen in Nederland.¹³ Werving kostte veel tijd, energie en geld. Het verloop was groot. Bijna vijftig procent van de Italianen keerde binnen twee jaar terug, omdat hun arbeidscontract afliep of omdat ze niet tevreden waren over hun werk en omgeving.¹⁴

Voorwaarde voor werving was dat bedrijven zorg droegen voor huisvesting van hun gastarbeiders. Hoogovens bracht zijn Italiaanse medewerkers aanvankelijk onder in particuliere kosthuizen. Omdat deze huisvesting slecht en duur was, werden vanaf 1961 600 Italianen ondergebracht op twee grote woonschepen, de Arosa Sun en de Casa Marina. Andere bedrijven gingen ook over van particuliere naar collectieve huisvesting in barakken, gezellenhuizen of woonorden.¹⁵ Voor gastarbeiders die op eigen initiatief naar Nederland kwamen, hoefde de werkgever geen woonruimte te regelen. Vanwege de woningnood was het echter moeilijk om onderdak te vinden.¹⁶ Italianen (en Spanjaarden) waren voorts niet blij met het eten dat Nederlandse hospita's hen voorzetten. Hospita's ontvingen een vaste vergoeding van de werkgever, onafhankelijk van hun uitgaven.¹⁷ Nadat bij enkele bedrijven een staking was uitgebroken, zorgden werkgevers die hun gastarbeiders centraal huisvestten voor koks die Italiaanse of Spaanse maaltijden konden bereiden.¹⁸

Bedrijven waren ook verantwoordelijk voor het maatschappelijk en geestelijk welzijn van de gastarbeiders.¹⁹ Ze organiseerden taallessen, voetbalwedstrijden en filmavonden. Omdat de eerste gastarbeiders uit overwegend katholieke landen kwamen, deden bedrijven voor de (geestelijke) zorg een beroep op de plaatselijke geestelijkheid. De gastarbeiders hadden door onregelmatige ploegendiensten weinig contact met hun omgeving en ze wisten niet wat ze met hun vrije tijd aan moesten. In 1961 braken er rellen uit in Twente, een van de regio's met veel gastarbeiders. Twentse jongeren vonden dat ze slechtere arbeidsvoorwaarden hadden dan de Italiaanse en Spaanse gastarbeiders. Bovendien waren de Italianen en Spanjaarden populair bij de Twentse meisjes. De Italianen waren ontevreden omdat ze niet meer werden toegelaten tot de uitgaansgelegenheden in Oldenzaal. Hier en daar hingen bordjes met 'Verboden voor Italianen'.²⁰

Begin jaren zestig ontstonden bijgevolg de eerste initiatieven voor de oprichting van ontspanningscentra en de verlening van maatschappelijke bijstand, meestal door katholieke organisaties. De verantwoordelijkheid voor het welzijn van de gastarbeiders sjoepelde bij de bedrijven weg. In heel het land werden stichtingen voor buitenlandse werknemers opgericht, die vanaf 1964 gedeeltelijk werden gesubsidieerd door overheid en gemeente.²¹ Subsidies kwamen ook van bedrijven, kerkelijke instellingen en uit het herkomstland.²² Toen eind jaren zestig het aantal gastarbeiders bleef toenemen en gastarbeiders hun gezin lieten overkomen, namen de stichtingen meer taken op zich.²³ De overheid subsidieerde de stichtingen vanaf 1975 voor honderd procent. Aanvankelijk hadden

de buitenlandse werknemers geen stem in de welzijnsstichtingen, omdat de overheid bang was voor de invloed van buitenlandse overheden en botsingen tussen rechtse en linkse gastarbeiders. De minister van CRM pleitte in 1975 echter voor de vertegenwoordiging van gastarbeiders in de stichtingbesturen. Tegelijkertijd kwamen er tussen 1973 en 1981 met steun van linkse studenten en vrijwilligers Migrantenraden tot stand, die de patriarchale opstelling van de welzijnsstichtingen bekritiseerden. De stichtingen en de Migrantenraden beconcurrerden elkaar om subsidies.²⁴

De ontwikkeling van het casastelsel

AKU was van meet af aan van plan de Italianen gezamenlijk onder te brengen. De afdeling personeelszaken kocht het pand Kastanjelaan 49 in Arnhem. Personeelszaken verwees naar ervaringen van de Limburgse Staatsmijnen en de Rotterdamse scheepswerven. ‘Behalve werk is er ook vrije tijd in Holland en hierbij komen de moeilijkheden. [...] Een Rotterdamse scheepswerf had 28 man verspreid ondergebracht. Binnen een half jaar waren er 11 verdwenen’, meldde een personeelsmedewerker op 27 april 1956. Het zou bovendien ongewenst zijn om de Italianen het pensioengeld zelf in handen te geven. Sommigen gingen dansen en maakten het op, waarschuwde de personeelschef. Anders dan Hoogovens of de Staatsmijnen maakte de AKU niet de fout om de gastarbeiders Nederlands eten voor te zetten. Personeelszaken zocht een Italiaans-Nederlands echtpaar om Kastanjelaan 49 te beheren. Afdeling inkoop mocht nadenken over een goedkope oplossing voor een voorspeld gebrek aan winterkleding van de zuiderlingen en enkele stafleden kregen het advies om op Italiaanse les te gaan.²⁵ Personeelszaken informeerde bij kapelaan Reckers van de Eusebiuskerk, die de contacten met Italianen in Arnhem onderhield, of hij een geschikt beheerdersechtpaar wist, en wellicht kon de kapelaan ook de godsdienstige verzorging van de AKU-Italianen op zich nemen.²⁶ Het pensioen aan de Kastanjelaan werd omgedoopt tot Casa d’Italia²⁷ en Van Maanen-Bridda werd aangesteld als beheerster van het pand. Samen met haar man en hun tweejarige zoonje nam zij intrek op de eerste verdieping.²⁸ Het pand was geschikt voor vijftien Italianen; in de tuin kon een barak worden bijgeplaatst voor nog eens vijftien gastarbeiders.²⁹

De eerste arbeiders kwamen op donderdag 27 september 1956 met twee uur vertraging in Arnhem aan, meldde een verslaggever van AKU-personeelsblad *De Spindop*.³⁰ De personeelschefs van de Kleefse Waard en de Tivolilaan en enkele Italiaans sprekende personeelsleden van de AKU ving hen op. ‘We waren in maatpakken gekleed’, vertelde Manfreda. ‘Achteraf vertelde meneer Joele [personeelschef] ons hoe hij zich schaamde. Hij liep daar gewoon in zijn werkkloffie en wij zagen eruit als filmsterren.’ Van Maanen-Bridda zei tegen een journalist van de *Arnhemse Courant*: ‘Ik heb in Italië op een kleuterschool gewerkt en mannen zijn in hun hart eigenlijk allemaal grote kinderen. Ze zijn veel gemakkelijker dan vrouwen, want die letten veel meer op elkaar. Als een man gezelligheid heeft en goed te eten krijgt – zijn liefde gaat immers door zijn maag – dan is hij allang tevreden.’³¹ Van Maanen-Bridda ging er van uit dat ze net als de gastarbeiders twee jaar bij de AKU betrok-

Aankomst van de arbeiders in Arnhem (persoonlijk archief mevrouw Van Maanen)

Ontvangst eerste lichte gastarbeiders in Casa d'Italia Arnhem (persoonlijk archief mevrouw Van Maanen)

ken zou zijn. Ter voorbereiding op haar taak werd ze meegenomen naar een Limburgs gezellenhuis. Daar zag ze hoe ze het niet wilde aanpakken. Ze gebruikten er plastic borden met drie vakjes en schonken wijn in bekers.³²

In folders lezen de Italiaanse gastarbeiders dat er in het huis een Italiaanse ‘madre’ en een Nederlandse ‘padre’ waren en dat ze spaghetti kregen in plaats van aardappels. Er lagen Italiaanse kranten en tijdschriften en als ze wilden, konden ze op Nederlandse les. ‘Omdat het voor een buitenlander die de taal, het klimaat en de levenswijze niet kent een beetje moeilijk zal zijn om zich aan te passen, hebben we bedacht om alle werknemers dicht bij elkaar te houden, zodat ze elkaar kunnen helpen, met elkaar kunnen kletsen en een vrolijke sfeer kunnen creëren’, vermeldde de folder.³³ Twee keer per dag een warme maaltijd en ’s ochtends een Italiaans ontbijt: ‘Onze Italiaanse medewerkers ontbijten anders dan wij’, informeerde personeelsmedewerker Sanders zijn collega van de afdeling materieel. ‘Om kaas, jam of vleeswaren schijnen zij minder te geven. Zij prefereren koffie die zij met brokjes brood nuttigen.’³⁴ Volgens Manfreda viel het eten aanvankelijk een beetje tegen. Bij de maaltijd werd een glas rode wijn geschonken. Wie meer wilde, moest dertig cent per glas betalen.³⁵

Van Maanen-Brida had veel vrijheid. Ze stond er op dat ze niet per persoon een bedrag kreeg om het eten van te betalen. ‘Dan zouden de jongens denken dat ik ze te weinig geef om wat bij te verdienen. Of ik zou nog geld bij moeten leggen.’ Die wens werd gehonoreerd. ‘Ik zeg: ik wil gewoon mijn maandsalaris en ik ga ze behandelen als mijn eigen broers en nadien zal ik zeggen hoeveel jullie moeten betalen. En dat was goed. Of het er nou tien waren of honderd, dat maakte me niks uit. Dan moest ik natuurlijk meer hulp hebben want dan was er ook meer werk, hè.’³⁶

Eind maart 1957 was de capaciteit van Casa d’Italia uitgebreid naar veertig personen.³⁷ Hun bedden bevonden zich op vier slaapkamers op de tweede verdieping, op zolder en in een barak in de tuin. Verder was er een recreatieruimte. Volgens personeelszaken was die ruimte erg ongezellig: ‘Nu is het wel zo dat de Italiaan meer om zijn kleding geeft dan om zijn huiselijk interieur, maar misschien is een verbetering in de Casa d’Italia toch mogelijk.’³⁸ Eerste aanspreekpunt voor de Italianen waren, volgens Manfreda, ‘mama’ en ‘papi’ Van Maanen.³⁹

Italiaans sprekende pastoors speelden een belangrijke rol in het dagelijks leven van de Italianen. De Italianen die bij de AKU werkten, waren erg gesteld op rector De Bruin, die ze liefkozend ‘Don Giovanni’ noemden.⁴⁰ De Bruin, die regelmatig naar Italië reisde en die de afdeling personeelszaken adviseerde over nieuwe wervingsgebieden, vormde een belangrijke schakel tussen het bedrijf en de nieuwe werknemers. Een personeelsfunctionaris schreef op 18 maart 1957 aan zijn chef:

Het is mij opgevallen, dat velen van hun hem zelfs thuis bezoeken voor hun persoonlijke moeilijkheden. De rector heeft daarbij o.a. vernomen, dat zij, hoewel vol waardering voor het echtpaar Van Maanen, deze mensen nog ietwat te jong achten en een gebrek aan levenservaring bij hen hebben waargenomen. Vandaar dat de Italianen in moeilijke gevallen nog bij voorkeur de rector bezoeken. [...]

Hij verricht goed werk, wat onze eigen personeelsfunctionarissen niet kunnen verrichten, omdat het feitelijk buiten de directe bedrijfssfeer ligt.⁴¹

De Bruin vroeg personeelszaken de fietsen van de Italianen te laten overkomen, 'zodat zij op vrije dagen erop uit kunnen'.⁴² Dat verzoek werd gehonoreerd. Toen in juni 1957 een medewerker naar Palestra verhuisde om bij AKU's zusterfabriek Italenko te gaan werken, regelde de personeelsafdeling dat zijn verhuiscwagen op de terugweg naar Nederland fietsen – en een scooter – van de Italiaanse medewerkers meenam.⁴³

Ter vermaak kaartten en voetballen de Italianen. Verder onderhandelden afdelingen inkoop en personeelszaken over de plaatsing van een tafeltennistafel. In samenwerking met een katholieke parochie organiseerde de AKU rond kerstmis een nachtdienst met kerstontbijt. Ook nodigde het Italiaans consulaat de Italianen uit voor een receptie ter gelegenheid van het feest van de nationale eenwording.⁴⁴

De communicatie over vrije tijd liep bijna altijd via de casa. Aanvankelijk deed AKU ook pogingen om de buitenlandse werknemers met de rest van het personeel in contact te brengen. De afdeling personeelszaken probeerde de Italiaanse arbeidsmigranten bij de bestaande AKU-verenigingen te betrekken: 'Het leggen van contacten met AKU-verenigingen (ESCA, Enka Harmonie) was tot nu toe geen groot succes. Enkele van onze Italianen komen af en toe op bezoek bij collega's en zelfs een paar voorlieden. Door de taalmoeilijkheden gaat dit contact nog steeds niet erg gemakkelijk.' Voor veel Gelderse meisjes vormde dat geen bezwaar, zei de personeelschef: 'Hebben wij dus enerzijds moeilijkheden van onze Italianen om er bij het Nederlandse milieu in te komen, anderzijds is de belangstelling van vrouwelijke zijde voor onze Italianen opvallend groot. Zo is het heel gewoon dat groepen van 4 of 5 jonge meisjes voor de Casa op en neer flaneren.'⁴⁵

De werving ging door en bleef moeilijk. Tijdens een vergadering van de regionale Italianencommissie (bestaande uit de personeelschefs van de Gelderse bedrijven die Italianen wierven en de verantwoordelijke bij het GAB) op 12 mei 1961 constateerde AKU-personeelschef Zewald 'dat het gedrag van de Italianen die de AKU destijds zelf heeft geworven, beter is dan dat van de nieuwaangekomenen. Het blijkt dat er onder de nieuwe krachten nogal wat avonturisme schuilt'.⁴⁶

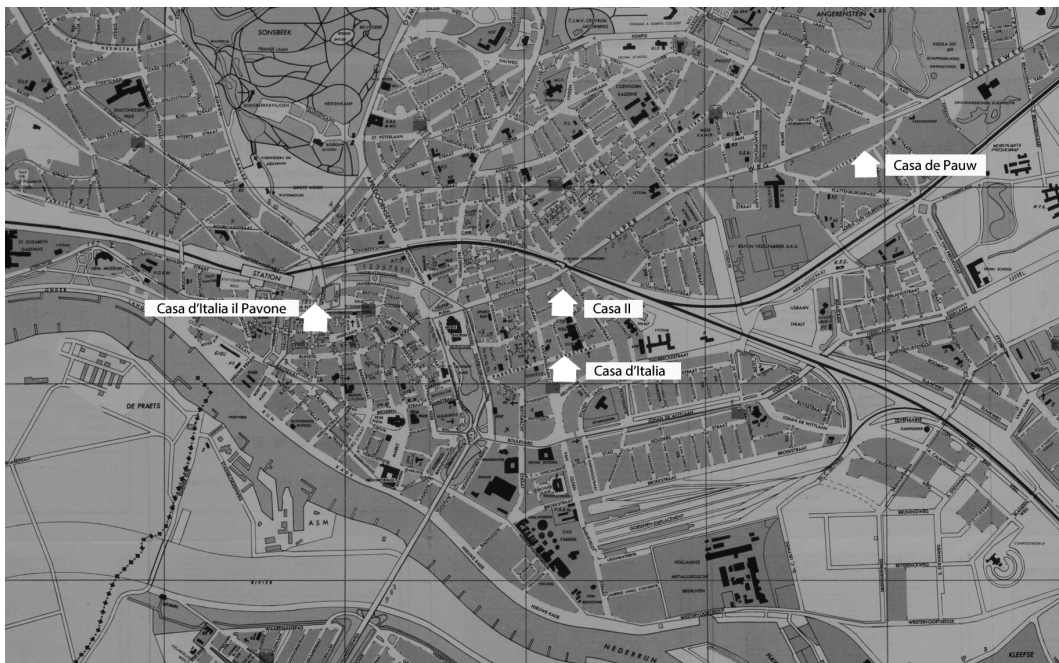
De AKU koos er nadrukkelijk voor om zoveel mogelijk mensen, ook de migranten die spontaan kwamen en 'aanwapperaars' werden genoemd, in casa's onder te brengen. Belangrijkste reden was de reputatie van het bedrijf. Toen het aantal Italiaanse gastarbeiders vanaf september 1960 gestaag toenam, werd de Casa d'Italia aan de Kastanjelaan te klein. Gedurende enkele maanden waren er zelfs meer mensen in de casa gehuisvest dan personeelszaken verantwoord achtte. AKU kocht nieuwe panden in Arnhem, Ede en Velp:

In verband met de grote vraag van AKU-bedrijven naar Italiaanse werknemers is overwogen of huisvesting in pensions of contractpensions niet wenselijk zou zijn. [...] Gesteld werd o.a. dat, afgezien nog van het feit dat aan de meeste Italianen huisvesting in een Italiaanse omgeving werd (wordt) toegezegd, getracht moet worden 'de zaak' zoveel mogelijk in eigen hand te houden. [...] Het is

n.l. niet ondenkbaar, dat via een of andere verkeerde handelwijze van een bij AKU te werk gestelde Italiaan, de naam van AKU op enige wijze geschaad zou kunnen worden. Men bedenke, dat de grote massa van het publiek met uitspraken in dit verband nogal makkelijk omspringt [...] Hoewel bij het onderbrengen van Italianen in door AKU beheerde casa's eventuele vervelende excessen niet voor 100% zeker voorkomen kunnen worden, kan toch worden aangenomen, dat bij een goed beheer de AKU-naam minder in gevaar zal worden gebracht dan bij het onderbrengen in contractpensions. [...] Toevalligerwijze vernam ondergetekende een dezer dagen via een Sociale Dienst van een van de gemeenten in de IJmond enige ervaringen die daar werden opgedaan met Italianen in pensions. [...] Het is niet eenvoudig deze dingen op papier te zetten, maar wellicht kan worden volstaan met te stellen, dat diverse Italianen dáár via pensionhoudsters en dochters daarvan hebben gemeend te moeten medewerken aan de personeelsvoorziening in de verre toekomst. [...] Dat hieruit zeer vervelende consequenties voortvloeien zal duidelijk zijn, zeker in die gevallen waarin de Italiaanse werknemer inmiddels weer naar het zonnige zuiden is vertrokken of waarin de a.s. moeder de echtgenote of dochter is van een Nederlandse werknemer van dezelfde onderneming. [...] Het bovenstaande geeft m.i. wel aan, dat het onderbrengen van Italianen in kleine groepen (max. 40) in eigen (AKU) tehuizen verre te prefereren is boven huisvesting in contractpensions e.d., zeker wanneer men naast de belangen van de Italianen tevens zoveel en zo goed mogelijk de goede naam van AKU wil dienen.⁴⁷

Het pand Spijkerstraat 227 was een 'slaaphuis' dat Casa II werd genoemd. AKU stelde een Nederlands echtpaar aan als beheerders. De nieuwe bewoners aten in de Casa d'Italia, dat 350 meter verderop lag.⁴⁸ Afdeling materieel zocht nog een of twee nieuwe panden met slaap- en recreatiemogelijkheden voor nieuwe arbeiders.⁴⁹ Nog voordat Casa II op 6 maart 1961 in gebruik werd genomen, sloot de AKU huurcontracten af voor twee panden in Velp en in Ede: Casa Nostra en Casa Erica. In beide tehuizen was plaats voor veertig gastarbeiders en een beheerdersfamilie.⁵⁰ In totaal kon de AKU op dat moment 130 Italianen in casa's huisvesten.

Binnen de Arnhemse Italianencommissie stelde de AKU zich op als ervaringsdeskundige op het gebied van huisvesting en Italiaanse gastarbeiders in het algemeen. Personeelschef Zewald was een vraagbaak voor zijn collega's bij andere bedrijven. Op een vraag over de hoeveelheid ruimte per persoon antwoordde hij dat de dienstvoorschriften kazernering als richtlijn voor de inrichting van de casa's golden. 'Voor elke Italiaan is een bed aanwezig alsmede een stoel en een kast. In verband met de uitgebreide garderobe van de Italianen wordt in de toekomst voor allen een dubbele kast gepland, in plaats van een enkele die zij nu hebben.' Hij kondigde aan dat er binnenkort een spreekkamer en een ziekenkamer zouden worden ingericht. De kamerindeling werd zo veel mogelijk aan het rooster van de ploegendienst gekoppeld. Hij raadde aan rekening te houden met de gevoeligheid voor kou van Italianen. 'Er zijn er zelfs die 's nachts onder zeven dekens slapen.'⁵¹

Ligging van de casa's in Arnhem

De capaciteit van de casa's was ontoereikend. AKU bleef aan het huiselijk ideaal vasthouden, met een bezetting van maximaal veertig à vijftig Italianen, maar de materieelafdeling zocht ook naar een pand waar honderd mannen konden slapen, en waarmee de huisvesting meer ging lijken op de woonoorden van Philips en de gezellenhuizen van de Staatsmijnen. Van de huiselijkheid onder de nieuwe groep Italianen moest men zich volgens de AKU nu toch al niet veel voorstellen. Zowel de Italianen als een paar van de nieuwe beheerderskoppels gedroegen zich niet zoals de AKU had verwacht. Bovendien was de uitbating van een casa met 100 tot 120 man goedkoper dan het runnen van drie casa's met veertig man.⁵² AKU kocht Hotel de Pauw aan de Pauwstraat in Arnhem. Familie Van Maanen-Brida zou in februari naar de nieuwe Casa d'Italia Il Pavone verhuizen, samen met de vijftig Italianen uit de oude Casa d'Italia en de Casa II, en dertig nieuwe gastarbeiders. De personeelsafdeling in Ede had de mogelijkheid onderzocht om een barakkencomplex te bouwen. Omdat de kosten naar schatting 300.000 gulden zouden bedragen, week de fabriek uit naar pensions. AKU overwoog de Edese Italianen onder te brengen in Casa d'Italia en Casa II in Arnhem, die de Arnhemse fabrieken door de aankoop van Casa Il Pavone niet meer nodig hadden. Daar zag de Edese fabriek van af vanwege de reistijd.⁵³

Begin februari 1962 verhuisden de bewoners van Casa d'Italia en Casa II naar Casa Il Pavone/de Pauw. AKU behield de oude Casa d'Italia, omdat ze verwachtte het pand – onder de naam Casa Castagna – weer snel in gebruik te nemen. In de zes jaren die volgden, vormden Casa de Pauw voor de fabriek aan de Velperweg, Casa Nostra in Velp voor de fa-

briek aan de Kleefse Waard en Casa Erica voor de fabriek in Ede de belangrijkste tehuizen voor Italiaanse gastarbeiders, met Casa Castagna als reservehuis. Alleen in Ede bleef altijd een derde tot meer dan de helft van de werknemers in pensions gehuisvest.

Om de goede naam en de samenhang

Met de toename van het aantal bewoners in de casa's werd ook de personeelsbezetting uitgebreid. Casa de Pauw had de meeste knechten, koks en huishoudsters. Vanaf 1963 waren er maandelijkse controles, waaruit bleek dat de personeelsafdeling zo nu en dan dwarse koks en nonchalante huishoudsters op de vingers tikte en het vertrouwen moest winnen van soms achterdochtige beheerders.

Hoewel AKU haar best deed om een optimale sfeer te creëren, vonden er toch incidenten plaats. In 1961 ontving de fabrieksleiding een brief van Latella Carmelo, die na een paar maanden bij de AKU te hebben gewerkt veertien dagen naar huis was gegaan vanwege het overlijden van zijn vader. Hij schreef dat hij altijd met plezier zijn werk had gedaan. In de Casa Nostra werd hij na zijn verlof echter vreemd behandeld, vond Carmelo:

Mijn kast was door een ander in beslag genomen, mijn handdoek was verdwenen en op mijn bed sliep een ander. [...] Ik had het niet naar mijn zin in de Casa Nostra. Het eten ging achteruit. 's Avonds alleen een bord soep, geen warm eten. Iedere jongen klaagde hierover. Men had het idee, dat er met de pet naar werd gegooid. [...] Met nog een paar Italianen ben ik bij de commissie geweest. Zij vroegen naar de reden waarom ze weer naar Italië gingen. Een van de jongens had gezegd, dat het klimaat hun niet beviel, maar dat was een leugen. [...] Op het Arbeidsbureau hebben we ook verteld, dat we weg gingen, omdat het klimaat ons niet beviel. [...] Niemand wilde naar ons luisteren. Als ze dat wel hadden gedaan, dan waren er niet zoveel Italianen weg gegaan.⁵⁴

In 1963 verboden de bedrijfsartsen om nog slaolie te gebruiken in de casa's. De koks moesten olijfolie gebruiken. 'Deze maatregel zal vrijwel zeker tot gevolg hebben, dat het aantal Italianen met maag- en darmklachten aanzienlijk zal verminderen', stelde de personeelschef in het controlerapport.⁵⁵ De kok van Casa de Pauw werd kort daarna ontslagen.⁵⁶

De sfeer in Casa Erica was over het algemeen slecht volgens de personeelsmedewerkers. De vrouw van het half-Italiaanse beheerderspaar maakte volgens de rapporteurs iedereen het leven zuur en gesprekken met haar 'eindigen regelmatig in een kijvende schreeuwpartij'. Meneer De Rossi 'heeft niets in de melk te brokkelen'. Typerend voor de gespannen sfeer noemden de rapporteurs het feit dat mevrouw De Rossi 'de enige [is] van onze casabeheersters die niet als "mama" wordt aangesproken'. Ondanks meerdere waarschuwingen behield ze haar baan als beheerster, vermoedelijk omdat de AKU het moeilijk vond om beheerderscheparen te vinden. Pas begin 1966 werd het gedrag van de

familie de personeelsfunctionarissen te gortig: in september 1965 was weer ruzie ontstaan 'waarbij ook door u is gevochten', tekende de AKU op in de schriftelijke toelichting van het ontslag toen mevrouw De Rossi dat aanvocht. De AKU dacht juist te hebben gehandeld: ze gaven de familie een normale opzegtermijn en boden meneer De Rossi een functie aan op de researchafdeling van het bedrijf.⁵⁷ Mevrouw De Rossi legde zich echter niet neer bij haar ontslag. Nadat haar verzoeken aan de personeelsleiding om op gesprek te komen herhaaldelijk waren afgewezen, dreigde De Rossi haar klachten neer te leggen bij de Italiaanse ambassadeur.⁵⁸

Casa Castagna werd in 1963 een 'moeilijk te beheren casa' genoemd.⁵⁹ Het lijkt erop dat de AKU onderhoud en sfeer over het algemeen goed in de gaten hield en dat het bedrijf zelfs liever iets meer geld uitgaf als dat de sfeer en daarmee de werkprestaties ten goede kwam.⁶⁰ Personeelszaken probeerde maaltijden in de vijf casa's zo min mogelijk van elkaar te laten verschillen. Als de Italianen in Arnhem vaker kip kregen dan in Ede, moest Casa Erica vaker kip serveren.

Er waren regels betreffende het bezoek van meisjes. Volgens Manfreda spoot knecht Adriaan de vele aanbidders van de Italianen af en toe met een tuinslang weg. Alleen serieuze vriendinnen kwamen de casa binnen. Manfreda vertelde dat ze vaste vriendinnetjes mochten ontvangen in het kantoortje van meneer Van Maanen, die precies in de gaten kon houden wat er daar gebeurde.⁶¹

Volgens de huisregels van Casa Erica waren Italiaanse werknemers van AKU die niet in de casa woonden, welkom om lessen te volgen en film- en ontspanningsavonden bij te wonen, maar niet om de maaltijd te gebruiken. Italiaanse arbeiders die niet voor AKU werkten, mochten alleen met toestemming van de beheerder naar binnen en mee-eten voor een vastgesteld bedrag. Voor meisjes lag het ingewikkelder:

Het bezoek van Nederlandse of buitenlandse meisjes is aan een streng onderzoek te onderwerpen. Alleen die meisjes, waarvan bekend is dat één der Italiaanse bewoners van de Casa ook wederkerig bij het meisje thuis mag komen, mogen in de conversatiezaal worden toegelaten. In andere delen van het huis mogen geen bezoekende meisjes komen.

Dat gold ook wanneer er een ontspannings- of muziekavond werd gehouden, want in overleg met de bedrijfsleiding was dat zo nu en dan wel mogelijk. Dansavonden in de casa waren verboden.⁶²

De AKU zag haar oude angsten bevestigd door een incident waarbij meisjes tussen de dertien en achttien jaar met toestemming van de pensionhouders toegang tot niet nader gespecificeerde pensions voor Italianen in Arnhem hadden gekregen. De pensionhouders zouden de meisjes onder druk hebben gezet om hun mond te houden en zouden bedreigd hebben dat 'hun' Italiaan anders naar Italië zou worden teruggestuurd. De zaak liep op dat moment bij de politie en Zewald hoopte vurig dat er geen AKU-Italiaan bij betrokken was en kneep zich nog eens in zijn handen over het casasysteem, waar 'dergelijke visites niet zijn toegestaan'.⁶³

Vooraf in Casa de Pauw leek een eigen dynamiek te ontstaan waar obstakels in onderling overleg werden opgelost. Met de regel dat gasten moesten betalen voor de maaltijden nam Van Maanen-Brida het niet zo nauw, zei ze.⁶⁴ Uit de interviews en de archiefstukken komt een beeld naar voren van een huiselijk ritme waar – weliswaar uitgaand van de verschillende ploegdiensttijden – met de nodige improvisatie veel mogelijk was. Een regel die de Italianen bleven negeren, was het verbod op kaarten 's nachts. Sommige medewerkers hielden dat zo lang vol dat ze overdag in de fabriek niets waard waren. Ze hadden bovendien de gewoonte om hun loon te verspelen. Ondanks het tegenargument van enkele Italianen dat Nederlanders in hun vrije tijd niet gecontroleerd werden, plaatste de AKU een tijdsklok in Casa de Pauw en Casa Castagna, zodat de lichten in de recreatieruimtes op bepaalde tijdstippen automatisch uitgingen.⁶⁵

Dat AKU haar best deed om een goede naam te behouden, blijkt ook uit de manier waarop het bedrijf met klachten uit de buurt omging. In april 1964 ontving de fabriek een brief van schoenzaak Van Haren, op de hoek van de Pauwstraat, vlakbij Casa de Pauw. De bedrijfsleider zei dat zijn zaak 'ernstige schade ondervindt':

Grote groepen Italianen staan de gehele dag en avond op het trottoir vóór onze etalages en ingang te hangen en belemmeren op deze wijze – ongewild – een vrije passage. Wij hebben meerdere malen geconstateerd, dat – vooral het vrouwelijke – publiek de straat enige meters voor onze winkel oversteekt, om niet langs deze Italianen te moeten lopen. U begrijpt, dat onze etalages dit publiek niet meer kunnen trekken. Wij stellen met nadruk, dat deze Italianen zich be-slist niet misdragen; wij weten ook, dat zij zich op openbaar terrein bevinden. [...] Wilt u hen dringend verzoeken evt. verplichten op eigen terrein te blijven.⁶⁶

De personeelschef antwoordde: 'U kunt er [...] op rekenen, dat wij zullen trachten aan het door u gesignaleerde euvel een einde te maken.'⁶⁷

Concurrenten: SSCC en SBBW

Toen de katholieke Stichting Sociaal Caritatief Centrum (SSCC) zich vanaf 1960 gedeeltelijk op de Italianen ging richten, moest de AKU daar weinig van hebben. Tijdens de vergaderingen van vertegenwoordigers van de SSCC, het GAB en de personeelschefs van bedrijven die Italianen in dienst hadden, gebruikte de AKU haar 'jarenlange ervaring' met Italiaanse gastarbeiders als argument om niet aan de recreatieve activiteiten van de SSCC te hoeven bijdragen. AKU had eigen casa's, organiseerde eigen rondleidingen en voor de recreatie was iemand vrijgemaakt.⁶⁸ De Stichting Sociaal Caritatief Centrum Arnhem was begin 1950 opgericht. In de notulen van 21 november 1960 sprak de stichting over de rol die ze kon spelen in de opvang van de Italiaanse gastarbeiders: 'Het bestuur is van mening dat het centrum niet een directe uitvoerende taak heeft bij de opvang van deze Italianen. Wel zal getracht worden een aantal mensen bijeen te brengen, die samen dit werk kun-

nen opzetten.’ Een van die mensen was tolk Albers, die later ook aan de commissievergaderingen deelnam.⁶⁹ De SSCC wilde een Italiaans bulletin onder de gastarbeiders verspreiden en excursies organiseren, ‘die de Italianen een beeld geven van de Nederlandse samenleving’. In het *bollettino* – opgesteld door de SSCC – kon worden vermeld wat er voor Italianen te doen was. Albers waarschuwde daarbij om niet te dirigistisch op te treden. ‘Zouden de Italianen dit merken, dan is bij voorbaat alles tot mislukking gedoemd.’ Frowijn, voorzitter van de Arnhemse SSCC, wilde begin 1961 nog niets van een ontmoetingscentrum weten. Op andere plekken in Nederland waren dat soort experimenten op een fiasco uitgelopen, zei hij.

Bij het eerste uitstapje – op 30 maart 1961 – gingen de Italianen naar het Openlucht-museum, dat enkele dagen daarvoor was geopend.⁷⁰ Van de 170 Italianen die waren uitgenodigd, kwamen er twintig spontaan opdagen. Nog eens tien werden door Albers overgehaald mee te gaan. Toen de SSCC-voorzitter aankondigde dat de Italianen tijdens het volgende uitstapje het Provinciehuis zouden gaan bekijken en een college over de Nederlandse staatsinrichting zouden krijgen, reageerde de voorzitter van het GAB sceptisch. Hij vroeg zich af of dat niet te hoog gegrepen was voor buitenlanders die net in Nederland waren en nauwelijks iets wisten over hun eigen staatsbestel.

Over het eerste bulletin was de SSCC niet tevreden. Nieuw plan was om berichten voor de Arnhemse Italianen in het landelijke Italiaanse contactblad – *Voce d’Italia* – op te nemen. Een ander voorstel was om Italiaanse filmvertoningen te organiseren en te peilen of Italianen behoefte hadden aan muziek- en sportevenementen.⁷¹ ‘De grootste handicap voor deze commissie is het ontbreken van de benodigde gelden’, vertelde de SSCC-directeur zijn bestuursgenoten. ‘Een overleg hierover met de betrokken bedrijven is in voorbereiding.’⁷² De SSCC kwam een half jaar later met een ambitieus en duur plan. Omdat het niet gelukt was om een recreatieruimte te vinden die alleen ’s avonds te gebruiken was, stelde Frowijn voor om een permanente ruimte voor de Italiaanse gastarbeiders te huren, die tegelijkertijd als mensa en als pension gebruikt kon worden. Er zou een Italiaans echtpaar aangetrokken kunnen worden om de zaak te beheren. Een casa naar het model van de AKU, leek het. Zewald gaf meteen aan voor een dergelijk plan geen geld beschikbaar te willen stellen. Ook de chefs van andere bedrijven vonden het voorstel te ver gaan. Toen Frowijn de bedrijven vroeg om financiële medewerking voor de verdere uitwerking van een recreatieplan, beloofden de bedrijven in principe 1 gulden per persoon per avond te willen uitgeven.⁷³

Op 18 januari 1961 stuurde de SSCC een brief uit waarin ze bekendmaakte dat er een ruimte in een bejaardentehuis was gevonden waar de Italianen twee keer per week terecht konden. De SSCC wilde de ruimte gebruiken voor film- en ontspanningsavonden, waarvoor dan nog speltafels en tijdschriften moesten worden aangeschaft. De stichting had bovendien een cursus Nederlands opgezet. Voor een eerste begroting van 3700 gulden werd van AKU weinig verwacht, meldde de stichting: ‘Aangezien de AKU zelf verschillende voorzieningen heeft getroffen is niet te verwachten dat door dit bedrijf nog financiën beschikbaar worden gesteld, tenzij voor bijzondere activiteiten.’ De kosten moesten dus worden gedekt door de bedrijven die de overige 150 Italianen in dienst hadden, nog niet

eens de helft van het totale aantal Italianen in Arnhem. Die andere 200 werkten allemaal bij AKU.⁷⁴

AKU-casa's hadden, zoals gezegd, abonnementen op Italiaanse kranten en tijdschriften, voetbaltafels, pingpongtafels, biljarten, en schaak- en damspelen en de bewoners konden een Italiaans radiostation beluisteren. Eind 1962 werd de piano van de oude Enk naar Casa de Pauw verhuisd, waarmee volgens de personeelsfunctionaris 'een reeds lang bestaande wens van de casabewoners is vervuld'.⁷⁵ De AKU had bovendien clubhuis De Enk ter beschikking, waar voor de Italianen zo nu en dan ontspanningsavonden werden georganiseerd.⁷⁶ De SSCC, die nog altijd in de experimenteerfase verkeerde, vroeg AKU of andere Italianen in de regio ook kosteloos de avonden mochten bezoeken.⁷⁷

Meerdere initiatieven voor Italianen vanuit particulieren en stichtingen mislukten. De AKU-Italianen bleven allemaal weg, meldde Zewald in een notitie. 'Dit laatste is ook niet te verwonderen, want in de diverse casa's vond men huiselijkheid en aanspraak genoeg.'⁷⁸ Verzoeken om ruimtes van de AKU-casa's ter beschikking te stellen, werden afgewezen. AKU weigerde ook mee te betalen aan activiteiten die de SSCC organiseerde.⁷⁹ De AKU-Italianen hadden voldoende vermaak en de andere Italianen vormden een te kleine groep om iets voor te organiseren.⁸⁰ Verzoeken om een bijdrage voor het aanstellen van een maatschappelijk werkster voor de Italianen werden eveneens afgewezen. Zewald adviseerde de AKU-directie om op z'n hoogst een kleine bijdrage te leveren in de algemene kosten. 'En: liever geen bemoeienis van de aan te stellen kracht met AKU-buitenlanders.'⁸¹ Twee weken later vroeg de SSCC opnieuw om financiële steun. De kandidaat-maatschappelijk werker was een Italiaanse onderwijzer die de paters in zijn vrije tijd nu al bijstond in de maatschappelijke begeleiding van Italianen en Spanjaarden. De SSCC wilde hem in dienst nemen als het bedrijfsleven zestig procent van de kosten wilde dragen. De overige veertig procent zou door de overheid worden betaald. Drie bedrijven (Billiton, Meteor en NV Rijnstaal) hadden al toegezegd. AKU werd nogmaals om medewerking verzocht, 'daar het plan min of meer valt of staat met de medewerking van de grootste werkgever'.⁸² AKU had er geen zin in. De AKU-Italianen kregen steun van de casabeheerders en konden een beroep doen op een bedrijfsmaatschappelijk medewerkster voor bedrijfsgerelateerde problemen.

Dagblad *Trouw* schreef op 4 augustus 1961 dat het echtpaar de casabewoners begeleidde bij allerlei dagelijkse en bijzondere bezigheden: 'Als één van hen gaat trouwen moet meneer Van Maanen mee naar de kleermaker. Een andere keer is het de tandarts of het ziekenhuis. Ook mevrouw Van Maanen wordt in allerlei kwesties gemengd: verbroken verlovingsen, zieke thuis, heimwee.'⁸³ Ze was zelfs een keer mee geweest om bruidsjurken te passen voor de Italiaanse verloofde van een gastarbeider, die ongeveer dezelfde maat had.⁸⁴ Ortù zei: 'Als je problemen had, was er altijd meneer Van Maanen die ze oploste. Ja, als er een probleem was met de politie of met paspoort of met alles: meneer Van Maanen. Wij noemden hem papi.'⁸⁵

Vanaf 8 december 1964 nam de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers (SBBW) de activiteiten over van de SSCC. In de jaarverslagen van 1966 en 1967 werd geschreven:

Een bijzonder moeilijke omstandigheid was gelegen in het feit dat enkele grote bedrijven zelf reeds voortreffelijke voorzieningen voor hun buitenlandse werknemers hadden getroffen en derhalve niet wilden mede-financieren in de personeelskosten van een functionaris. Echter door de stimulerende werking van de zielzorgers werd het overleg voortgezet, hetgeen resulteerde in de oprichting van de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Arnhem/Nijmegen.⁸⁶

De SBBW werd opgericht door twee werkgroepen uit Arnhem en Nijmegen, die bestonden uit mensen en instanties die een intensieve relatie met de buitenlandse werknemers onderhielden.⁸⁷ Hoewel het de SBBW, net als haar voorganger, om het welzijn van gastarbeiders te doen was, gingen de ambities van de nieuwe stichting een stuk verder. Niet alleen wilde de SBBW recreatieve activiteiten ontplooiën, de stichting stelde zich ook ten doel om de erbarmelijke woonsituatie van vooral Turkse gastarbeiders te verbeteren.⁸⁸ Doordat de SBBW zich al snel verzekerd wist van een aanzienlijke overheidssubsidie, was de stichting veel minder dan de SSCC afhankelijk van de steun van bedrijven.⁸⁹ AKU bleef weigeren de gevraagde bijdrage per werknemer te betalen voor de organisatie van activiteiten en de opening van een centrum voor mediterrane migranten.

Van AKU is een schrijven ontvangen, dat dit bedrijf zich niet verplichten wil tot een vaste bijdrage aan de stichting, aangezien dit bedrijf zelf de begeleiding en opvang van de daar werkzame buitenlandse werknemers verzorgt. Desalniettemin heeft het bedrijf besloten een eenmalige gift ad. F 750,- over te maken, daar de SBBW door hen gezien wordt als een instelling voor het algemeen welzijn. De motivering in het schrijven van AKU bevat enige elementen waarop andere werkgevers zich niet kunnen beroepen. Als zodanig kan dit schrijven gebruikt worden om andere bedrijven te bewegen wel een jaarlijkse bijdrage te verstrekken.⁹⁰

Op 27 maart 1965 opende Arnheems burgemeester Matser het 'Centrum Europa', bestemd voor alle buitenlandse gastarbeiders in Arnhem.⁹¹ 'Een van de eerste vereisten om te komen tot goede begeleiding van buitenlandse werknemers, is een veelvuldig contact met deze mensen. De buitenlandse werknemer moet iemand vinden, die hij op de eerste plaats vertrouwen kan en bovendien iemand, die de kunst verstaat naar zijn moeilijkheden te luisteren.'

Iedereen die deel uitmaakte van de werkgroep Arnhem sprak de taal van de buitenlanders of was bezig zich de taal eigen te maken. Dagelijks was er iemand van deze werkgroep aanwezig in het Centrum om te luisteren naar de buitenlanders.⁹² Het pand had een bar en een gebedsruimte (enkele Arnhemse bedrijven hadden inmiddels veel Turken aangesteld).⁹³ Ook konden de gastarbeiders er sjoelen en lezen. Over de folkloristische avonden die de buitenlanders organiseerden, noteert de stichting: 'Het ligt in de aard van de zuiderling om zoveel mogelijk bijeenkomsten te organiseren. Al lieten de financiën het eigenlijk niet toe, vele keren ontstonden spontane avonden, waarbij de piano van een der leden van de werkgroep goede diensten bewees.'⁹⁴

Controle

Halverwege de jaren 1960 werden de casa's minder belangrijk. Na juni 1965 verdween Casa Castagna uit de Italiaanse kostenoverzichten. Het huis werd vanaf dat moment als tijdelijke opvanglocatie gebruikt voor de Spaanse werknemers van de AKU, die de Italianen in aantal toen ruimschoots waren overstegen.⁹⁵ Omdat de pensiekosten per Italiaan hoger werden nu de casa's leeg begonnen te lopen, sloot AKU twee casa's. Casa Nostra werd op 1 maart 1967 ontruimd en Casa Erica sloot precies een jaar later.⁹⁶ Ook de Spaanse Casa Galicia werd ontruimd en tijdelijk aan derden verhuurd.⁹⁷ De bewoners verhuisden naar Casa de Pauw en naar Nuestra Casa, dat zich ook in Ede bevond.⁹⁸ Personeelszaken deed aanvankelijk zijn best om – 'indien niet strikt noodzakelijk' – geen Italianen en Spanjaarden samen in een casa te huisvesten. Bovendien was het niet de bedoeling om Spaanse werknemers van AKU samen met Spanjaarden die voor andere bedrijven werkten in een casa onder te brengen.⁹⁹ In Nuestra Casa en later ook in Casa Galicia woonden vooral Spaanse gastarbeiders, in Casa de Pauw voornamelijk Italianen.¹⁰⁰

In 1968 woonden er in Casa de Pauw ongeveer vijftig Italianen en tien Spanjaarden. In Nuestra Casa woonden 115 Spanjaarden en tien Italianen.¹⁰¹ Zo nu en dan werden er nog in een dependance aan de overkant van de Pauwstraat mensen ondergebracht. In 1973 verhuisde de Enka de bewoners van Casa de Pauw naar het voormalige missiehuis aan de Oude Velperweg 38.¹⁰² Tot 1985 zou dat het onderkomen zijn van de Arnhemse Italianen en Spanjaarden. Dit werd in 1978 aangevuld met een contingent werknemers toen Nuestra Casa werd gesloten.¹⁰³

In 1968 was de Enka voor de 63 bewoners van Casa de Pauw 17.500 gulden aan kosten voor ontspanning (daaronder vielen ook de was, de telefoon, de huur van de garage en diversen) kwijt, ruim 8,4 procent van de totale kosten van Casa de Pauw.¹⁰⁴ De Italianen hadden weinig belangstelling voor de bestaande AKU-organisaties. Wel richtten ze samen met de Spanjaarden binnen AKU-verband de voetbalclub Sempre Avanti op. AKU bestelde vijftien trainingspakken.¹⁰⁵ De Enka behandelde Casa de Pauw als een aparte gemeenschap, als een familie bijna. Dat daar voor sommigen ook nadelen aan kleefden, blijkt uit een verslag van de grieven van een groep Italianen, dat de volle aandacht kreeg van personeelszaken.

Het begon met een klacht van drie Italianen bij Vermeulen, voorzitter van de fabriekscommissie, over de behandeling van de werknemers in de spinnerij en in de casa. Naar aanleiding van de klacht nodigde personeelschef Joele de Italiaanse medewerkers uit om vijf à zes vertegenwoordigers aan te wijzen die de problemen met fabrieks- en casaleiding mochten bespreken.¹⁰⁶ In vier gesprekken – verspreid over drie dagen – gingen tien Italianen en Spanjaarden in discussie met personeelsleiding en de fabriekschefs. De eerste klacht was dat de buitenlandse werknemers, in tegenstelling tot hun Nederlandse collega's, nooit uit de dienst werden gehaald om (minder zware) omlopende werkzaamheden te verrichten. Volgens Joele had dat er mee te maken dat er relatief veel oudere Nederlanders in de fabriek werkten. Juist de oudere werknemers werden soms wat ontzien door ze voor lichtere werkzaamheden in te zetten. Bijna alle buitenlandse werknemers waren jong.¹⁰⁷

Een tweede klacht die discussie losmaakte, was dat voor de extra diensten altijd de casa werd ingeschakeld, omdat de Nederlandse werknemers niet wilden en de casabewoners ‘makkelijk te pakken zijn’. Volgens de Italiaan Ambroselli durfde ‘men geen nee te zeggen, ook wanneer men eigenlijk niet wil, wanneer je steeds weigert dan voelt de baas zich in de steek gelaten’. Die extra diensten waren vanwege de hoge belastingdruk voor vrijgezelle mannen niet erg aantrekkelijk. Hoewel maatschappelijk werkster Tenge en Vermeulen allebei benadrukten dat de extra diensten om de beurt vervuld moesten worden en dat iedereen recht had op rust en vrije tijd, had Tenge uit een gesprek met een fabriekschef wel opgemaakt dat ‘de noodzaak om extra diensten te draaien zich vaak voordoet. Wanneer zich geen vrijwilligers melden dan zit het bedrijf vast. Daarom is het dan ook zo, dat op het moment dat er extra mensen/diensten nodig zijn nogal dringend om vrijwilligers gevraagd wordt.’ De buitenlandse werknemers hadden het gevoel dat er represailles zouden volgen als zij die ‘vrijwillige diensten’ niet op zich namen.¹⁰⁸

Diezelfde angst betrof andere klachten, waarmee de buitenlanders niet naar leidinggevendens stapten. Zo waren de Italianen en Spanjaarden ontevreden over hun behandeling bij ziekte. Zolang ze in bed bleven liggen, was er niets aan de hand. Als ze weer opstonden, kwam er echter meteen een broeder langs om ze naar de controle en vervolgens weer naar het werk te sturen. Dat gebeurde vaak zonder dat de dokter er aan te pas kwam en bovendien nadat Van Maanen telefonisch de fabriek had ingelicht, stelden de gastarbeiders. Dit kwam het vertrouwen tussen gastarbeiders, casapersoneel en fabrieksleiding niet ten goede. Volgens de Italiaan Delfino stonden de buitenlanders ‘onder controleregels in de fabriek en moeten ze ook in het huis onder controleregels leven’. Ambroselli: ‘Krijgen de Hollanders ook per telefoon zo veelvuldig oproepen voor een controle?’ Van Maanen legde uit dat de bedrijfsarts contact met hem opnam als hij wilde weten hoe het met iemand ging. Van Maanen voelde zich verplicht om die boodschap door te geven aan de gastarbeider, zei hij. Bovendien wees hij op een paar gevallen uit het verleden die tot gevolg hadden dat er strengere regels werden ingevoerd. Er waren mensen die pretendeerden ziek te zijn terwijl ze eigenlijk tot middernacht aan het gokken waren.

De personeelschef

geeft toe dat er in de casa meer vat is op de mensen dan op degenen die privé thuis wonen. Wij moeten niet vergeten dat u collectief in een huis woont van de onderneming dat onder leiding van mensen staat, die in dienst van Enka zijn. [...] Zonder bepaalde orderegels kan het echter niet, dan zou het een ‘troep’ worden en dat zal toch niemand willen. Iedereen mag evenwel zelf buiten de casa een kosthuis of pension zoeken. Daar bent u vrij in maar dan zijn wij niet meer verantwoordelijk voor uw verzorging. Wat is beter? [...] Het is een kwestie van afwezen. [...] We moeten ons [...] realiseren dat bij ons in tegenstelling tot sommige andere landen het loon tijdens ziekte gewoon wordt doorbetaald. Is het dan zo onredelijk dat er door middel van controle gewaakt wordt tegen misbruik?¹⁰⁹

Een andere ‘controleklacht’ ging over de huisarts (dokter Vriezen) die de Italianen automatisch kregen toegewezen. Van Maanen-Bridda legde uit dat zij de casabewoners in principe naar hem toestuurde omdat hij Italiaans sprak en dat dit nooit eerder een bezwaar was geweest. Ook Joele drukte de groep op het hart dat het de werknemers vrij stond om een andere arts te kiezen en dat de Italianen dit dan zelf met hun ziekenfonds konden regelen. De Italianen wantrouwden de zaak echter en dachten dat hun huisarts bij de Enka in dienst was.

De arbeiders klaagden over woningtoewijzingen, over hulp bij het invullen van belastingformulieren en over het eten. De Italiaan Agus stelt dat er ‘geen klachten zijn wanneer mevrouw Van Maanen kookt. Wanneer de kok het doet dan komen de tongen los. De kok doet het op de Hollandse manier; mevrouw Van Maanen weet er voor te zorgen dat het eten lekker is en er smakelijk uitziet.’ De maatschappelijk werkster noemde de jongens ‘verwende sikken’. Ze kregen zeven dagen per week tweemaal per dag warm eten voorgeschoteld. Dat gebeurde in geen enkel ander kosthuis, stelde ze. Van Maanen-Bridda: ‘De kok vindt het moeilijk om het iedereen naar de zin te maken. Hij heeft gekookt voor straatvegers en ministers, maar voor de Italianen vindt hij het het moeilijkst.’ De vergadering besloot om meer met elkaar te overleggen over het eten en de werknemers werd verzocht om ook eens een compliment te geven als het wel beviel.

Nadat in het derde gesprek ook bedrijfsarts Vertin erbij was geroepen om de klachten over de bedrijfscontrole te bespreken, trok Tenge de conclusie dat de grieven over het werk misschien konden worden opgelost door ook een paar buitenlanders in de afdelingscommissies op te nemen. Bij de ziektecontroles – die volgens haar wel degelijk uitgevoerd moesten worden – zou Van Maanen niet meer betrokken moeten worden.

De familie Van Maanen moet met betrekking tot de buitenlanders buiten de beleids- en beslissingsfeer gehouden worden om weer een vertrouwensrelatie op te bouwen. Het lijkt dringend gewenst om in de ‘casa’ een commissie in te stellen waar op vastgestelde tijden de casaproblemen aan de orde komen. Vraag is nog: in hoeverre zijn er contacten met – en wordt er deelgenomen aan de activiteiten van ‘De Stichting bijstand buitenlandse werknemers’?¹¹⁰

Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers

Vanaf het eind van de jaren zestig ging de Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Gelderland net als de SBBW’s in andere regio’s een belangrijkere rol spelen in de opvang van Italiaanse en Spaanse gastarbeiders. De stichting wilde een bijdrage leveren aan de voorlichting over sociale voorzieningen en de zelforganisatie van migranten. Een dochterstichting bekommerde zich vanaf 1969 om de huisvesting van de migranten na ontslag. In 1971 werd 95 procent van de uitgaven van de stichting gedekt door de overheid, al deed de organisatie ook toen nog een beroep op het bedrijfsleven voor een financiële bijdrage.¹¹¹

De stichting, die was begonnen als bevolgen initiatief van vrijwilligers en clerus, vervulde binnen enkele jaren de rol van maatschappelijke bijstandsorganisatie van waaruit professionele beroepskrachten en werkgroepen steun en advies gaven. De functionaris die zich vanaf 1970 namens de SBBW met de Italianen bemoeide, was Dario Secchi.¹¹² Voor iedere nationaliteit werden sprekkuren georganiseerd, waarmee de stichting adviserende en uitvoerende taken van reguliere overheidsorganen op zich nam. Vanaf 1970 ontwikkelden de werkgroepen zich tot adviesorganen, terwijl de uitvoerende taken door vrijwilligers werden overgenomen.¹¹³ De bedoeling was dat een deel van de taken van de SBBW door reguliere overheidsinstanties werd overgenomen en dat de migranten zelfredzaam zouden worden.

Deze ontwikkeling typeerde de veranderende rol die de SBBW in Nederland speelde. Verschil met andere SBBW's was echter dat de gastarbeiders in Arnhem in een relatief vroeg stadium lid van commissies konden worden. Omdat het Centrum Europa eind jaren zestig al te klein was om alle Spanjaarden en Italianen bij filmvertoningen en op feestdagen op te vangen en omdat Turken en Marokkanen er überhaupt niet kwamen, zocht het bestuur naar een nieuwe locatie. Eind 1969 vatte de stichting het plan op om de ontmoetingscentra voor Spanjaarden en Italianen in twee zaaltjes van het pand van Stichting Huisvesting Buitenlanders (Stihubu) aan de Hommelseweg 59 onder te brengen. Het Centrum Europa kon dan door Turkse en Marokkaanse gastarbeiders als ontmoetingscentrum worden gebruikt.¹¹⁴ In december 1969 werd het Spaanse ontmoetingscentrum geopend, in april 1970 het Italiaanse.¹¹⁵

Voor de organisatie van Italiaanse centra en de bijbehorende commissie werden Italianen aangetrokken die al actief waren in de organisatie van activiteiten voor migranten. In het jaarverslag van 1970 stond dat 'de Italianen een eigen centrum bezitten en wij zijn verheugd dat zij zelf een commissie hebben gevormd onder leiding van de heer Ambroselli'.

De commissie van de Italianen functioneert op Italiaanse wijze. Wel kan gesteld worden dat de Stichting nimmer had durven dromen, dat er zo'n grote belangstelling zou bestaan voor een centrum. Had de werkgroep in begin 1970 nog twijfels hieromtrent, ultimo 1970 mag worden gesteld dat het centrum reeds te klein is. [...] Het centrum in Arnhem gonst van de activiteiten. Er is een voetbal-elftal en het plan bestaat om binnenkort een tijdschrift uit te geven.¹¹⁶

In de centra konden de migranten wat drinken en er werden drukbezochte feestavonden en culturele evenementen georganiseerd. De Italianen en Spanjaarden beschikten over een eigen bibliotheek, mede verkregen via de emigratieautoriteiten uit het land van herkomst.¹¹⁷ In 1972 en 1973 stuurde de stichting actief aan op de vorming van verenigingen:

Een telkens terugkerend discussiepunt tussen de groepswerkers en de buitenlandse comités vormen de financiële middelen, welke de Stichting ontvangt van CRM voor het activiteitenprogramma. Bijna alle inkomsten en uitgaven lopen

via de stichting, hetgeen door veel buitenlandse komitees wordt vertaald in termen van paternalisme van de zijde der Stichting. Thans is en blijft de Stichting als rechtspersoon verantwoordelijk voor de uitgaven, het beheer van de ontmoetingscentra, enz enz. De vorming van verenigingen door de buitenlanders zelf waardoor zij als zelfstandig rechtspersoon kunnen deelnemen aan het maatschappelijke verkeer, kan waarschijnlijk een oplossing bewerkstelligen voor deze problematiek.¹¹⁸

De stichting zag comités als een mogelijkheid om te komen tot zelforganisatie van buitenlandse werknemers. ‘De Italiaanse groepering toont een hernieuwde belangstelling voor onderlinge contacten door middel van bezoek aan trefcentra, toernooien en feestavonden. Hierin kunnen de comitees een nuttige functie vervullen.’¹¹⁹ De comités konden volgens de SBBW een tussenstap zijn, waarbij de stichting de buitenlandse vertegenwoordigers als de toekomstige bestuursleden van verenigingen of stichtingen zag. De stichting streefde naar verzelfstandiging van de buitenlandse comités:

Het zelfstandig functioneren van de buitenlandse commissies is gedurende het jaar 1976 een van de doelstellingen bij het organiseren van recreatieve activiteiten voor buitenlandse werknemers geweest. [...] Over de oprichting van eigen verenigingen van buitenlandse werknemers wordt reeds gesproken, maar knelpunten als statuten en subsidiëring moeten eerst worden opgelost. [...] Buitenlandse commissies zijn in enige afdelingen in overleg getreden met gemeentelijke instanties teneinde ruimte tot hun beschikking te krijgen.¹²⁰

Overlap

De AKU-Italianen waren van meet af aan betrokken bij het Italiaanse centrum. Het Italiaanse centrum lijkt taken te hebben overgenomen die de Casa de Pauw vervulde. Toen de SBBW comités oprichtte, werd Van Maanen-Brida lid van de Italiaanse variant, il Comitato Italiano Arnhem. In dat comité waren meerdere AKU-Italianen actief. Er vonden regelmatig gemeenschappelijke activiteiten plaats in Casa de Pauw. In de recreatiezaal van de casa werden activiteiten georganiseerd naar aanleiding van feestdagen en voetbalwedstrijden. Op zulk soort avonden waren ook Italianen welkom die niet bij de AKU in dienst waren.¹²¹ Ortù vertelde dat anderen kwamen om te kaarten en om naar het voetbal te kijken.¹²² Van Maanen-Brida vertelde dat Zewald haar iets meer ruimte gaf als er een voetbaltoernooi of een ander evenement was.¹²³

Manfreda – die een deel van zijn vrije tijd al in het centrum doorbracht om te kaarten – werd gekozen als secretaris van het Italiaanse comité. Het comité organiseerde feesten, maar volgens Manfreda was er altijd kritiek, op de grootte van de zaal bijvoorbeeld. Als het consulaat of de gemeente geld beschikbaar stelde, waren de Italianen bang dat de leden van het comité dat in hun eigen zak staken.¹²⁴

De SBBW nam met haar comités en buitenlandse centra niet alleen de ontspannende functie van de AKU-casa's over. Terwijl A.C. Schirinzi, sociaal attaché van het Italiaanse consulaat, in ieder geval vanaf 1968 eenmaal per week een spreekuur hield in Casa de Pauw, ontving de SBBW in 1973 – rond de verhuizing van Casa de Pauw naar de Oude Velperweg – een verzoek van het consulaat om eenmaal per week kantoor te mogen houden aan het pand aan Hommelseweg 59, waar het Italiaanse en Spaanse centrum gevestigd waren.¹²⁵ Tot die tijd hield de sociaal attaché van het consulaat iedere maandag tussen 11.00 en 12.30 uur spreekuur in de tv-zaal van Casa de Pauw; Secchi, functionaris voor de Italianen, hield op woensdagochtend en -middag consult in het pand van de SBBW aan de Sonsbeeksingel.¹²⁶ Gevolg van deze verdeling was volgens de SBBW dat de spreekuren van de Italiaanse functionaris minder goed werden bezocht. Waar de fabriek opvang organiseerde, was tussenkomst van een hulpstichting vrijwel overbodig.

In Ede liep het anders. Tot 1971 vielen de enkele honderden buitenlandse werknemers daar buiten het werkgebied van de SBBW. In 1968 kaartte een bestuurslid aan dat er 'in Ede ongeveer 30 gezinnen zijn die nergens op kunnen terugvallen omdat er geen werkgroep is'. Volgens een ander bestuurslid konden die gezinnen terugvallen op het algemeen maatschappelijk werk of een beroep doen op de landelijke stichting.¹²⁷ Maar uit een krantenartikel blijkt dat daar maar weinig gebruik van werd gemaakt. In dat stuk werd gesproken over de eenzaamheid van een groot deel van de 400 buitenlandse werknemers in Ede. 'Meeste gastarbeiders lopen in Ede met ziel onder de arm', kopte een regionale krant in februari 1969. 'Alleen AKU-werknemers niet.' Voor zo'n 250 buitenlandse werknemers (Spanjaarden, Italianen, Marokkanen en vooral veel Turken) was in Ede niets geregeld. Anders dan in Arnhem en Veenendaal was er in Ede geen filiaal van de SBBW.¹²⁸ Dankzij de aanwezigheid van de AKU/Enka was er lange tijd geen noodzaak om opvang te organiseren voor de gastarbeiders, stelde de journalist:

Volgens de heer Ter Maat was die noodzaak er in het begin ook niet, omdat in Ede aanvankelijk uitsluitend Spanjaarden en Italianen woonden die werkzaam waren bij de AKU, welk bedrijf zelf goed voor de opvang van zijn gastarbeiders zorgde. Naarmate het aantal buitenlandse arbeiders toenam en niet meer uitsluitend 'n AKU-aangelegenheid was, is in Ede wel degelijk een behoefte gegroeid aan sociale begeleiding voor al diegenen, die nu tussen wal en schip dreigen te vallen. [...] Ook volgens de heer E. Plomp, directeur van de gemeentelijke dienst van sociale zaken in Ede, bestaat er wel behoefte aan wat men populair een 'opvangcentrum' zou kunnen noemen. Evenals de andere zegslieden wijt hij het ontbreken van een dergelijk instituut aan 't feit dat de buitenlandse gastarbeiders in de beginperiode goed door de AKU werden opgevangen. 'Nu er echter steeds meer buitenlanders komen, die lang niet allemaal bij de AKU werken, wordt het wel eens tijd serieus over dit probleem te gaan denken', aldus de heer Plomp.¹²⁹

Het gebrek aan opvang van de niet-AKU-werknemers stond in schril contrast met de feestelijkheden bij AKU in Ede.¹³⁰

Hoewel er kort daarna wel een Werkgroep Buitenlandse Werknemers in het leven werd geroepen, waren de ondersteunende werkzaamheden van een heel andere orde dan die van het SBBW-netwerk: de werkgroep was afhankelijk van de vrijwillige inzet van enkele leden van een kerkelijke gespreksgroep van de Edese Raad van Kerken en ontving geen bedrijfs- of overheidssubsidies. ‘Veel activiteiten heeft de werkgroep niet ontplooid’, meldde het artikel. ‘De vrijwilligers beperkten zich tot het organiseren van ontspanningsavonden voor Marokkanen in de Herdershut aan de Veenderweg. Later is de groep nog begonnen met Nederlandse lessen te geven aan Joegoslavische meisjes in Ede.’ Ondanks grootse plannen lukte het de werkgroep niet om een trefcentrum te openen. De aanwezigheid van de fabriek onttrok de noodzaak daartoe aan het oog. In 1971 ging de werkgroep een samenwerking aan met de SBBW in Arnhem. In 1973 stelde de stichting een opbouwwerker aan die werd betaald door CRM.¹³¹ Langzamerhand begon de zorg voor de inmiddels duizend buitenlandse werknemers in Ede vorm te krijgen. In januari 1974 – negen jaar na de opening van het Centrum Europa in Arnhem – kreeg de SBBW een ontmoetingscentrum.¹³²

Terwijl de SBBW zich geconfronteerd zag met de problemen die gezinshereniging en woningnood met zich meebrachten, stelde de overheid dat het beleid van de SBBW teveel was gericht op integratie en te weinig op emancipatie en remigratie. De stichting zou zich ook bezig moeten houden met opbouw van de herkomstlanden.¹³³ De SBBW richtte op initiatief van enkele kerken in 1969 de Stichting Huisvesting Buitenlanders (Stihubu) op. De wachttijd voor de woningcorporaties bedroeg vier tot vijf jaar en vaak was inschrijving bij Nederlandse instanties onmogelijk. De Stihubu kon in twee panden die ze door de Internationale Bouworde liet opknappen vijftien echtparen en veertien vrijgezellen huisvesten.¹³⁴

Eigen verenigingen

Het Italiaanse verenigingsleven in Arnhem begon met de Circolo Ricreativo Lavoratori Italiani (C.R.L.I.), die feitelijk al met de oprichting van het Centrum Europa in 1965 was ontstaan en toen officieel nog geen zelfstandige vereniging was. Volgens de SBBW vormde het Italiaanse centrum anno 1982 nog altijd de thuisbasis van de commissie:

Deze Italiaanse commissie organiseert haar activiteiten in en vanuit het Italiaans centrum. Ze wordt regelmatig gekozen door de Italianen in Arnhem. Met betrekking tot het beheer van het centrum zijn gesprekken gevoerd met de stichting. Het streven is een meer zelfstandig beheer door de commissie te realiseren. [...] Jaarlijks wordt een voetbaltoernooi georganiseerd en verschillende feesten. De commissie heeft regelmatig contact gehad met de gemeente over de nota buitenlandse werknemers en de uitwerking daarvan. Eind 1982 heeft een

gesprek met de Anhemse politie plaatsgevonden over de verblijfsproblemen van de Italianen.¹³⁵

De C.R.L.I. ontving subsidie van het Italiaans consulaat. Zeker wat betreft het voetbaltoernooi was er sprake van continuïteit met de activiteiten die vanuit de casa werden georganiseerd. Alle geïnterviewden vertellen hoe een groepje Italianen uit de casa, later ook georganiseerd in een commissie, jaarlijks een voetbaltoernooi organiseerde, waarbij mevrouw Van Maanen het eten verzorgde. Deze traditie werd in verenigingsverband voortgezet en de AKU-Italianen speelden daarbij een belangrijke rol.

In 1980 meldde het jaarverslag van de SBBW dat de Italiaanse groepering zich had opgesplitst in een aantal subgroepen: er bestond nu een Partito Comunista Italiano, de Siciliani nel Mondo en de Associazione Cristiani Lavoratori.¹³⁶ Ook buiten Arnhem waren er enkele initiatieven: de Italiaanse groepering in Dieren – waar veel (voormalige) AKU-medewerkers waren neergestreken – functioneerde bijna geheel zelfstandig.¹³⁷ In samenwerking met het consulaat en de stichting organiseerden de verenigingen-in-oprichting lessen Nederlands en Italiaans. Die waren overigens niet meer gericht op terugkeer: sinds de Nederlandse overheid de focus op remigratie eind jaren zeventig had laten varen, waren de lessen in eigen taal en cultuur vooral bedoeld om de eigen identiteit te behouden.¹³⁸ Ook in Ede bestond de mogelijkheid om taalonderwijs te volgen. Pas in 1981 en 1982 maakte het jaarverslag melding van een Italiaanse commissie die vanuit buurt- en clubhuis ‘De Meerpaal’ recreatieve en culturele activiteiten organiseerde.¹³⁹ Vermoedelijk ging het om een vertakking van de C.R.L.I.¹⁴⁰ De ‘betrokkenheid bij pleitbezorging’, de taak die de SBBW nu zoveel mogelijk aan semizelfstandige commissies wilde overlaten, was in Ede nog veel kleiner.¹⁴¹

Uit het jaarverslag van 1981-1982 blijkt dat er vijf Italiaanse verenigingen waren in Arnhem: Associazione Siciliani nel Mondo Arnhem (mr. L. Pirrone, Laan van Presikhaaf 78, Arnhem); Circolo Sardo (mr. S. Mele, Bonte Wetering 49, Arnhem); Circolo Acli (mr. P. Severico, Overhagenstraat 12, Arnhem); C.C.R.I. Aldo Moro (mr. L. la Marra, Hommelseweg 176); Le Acliste - Vrouwengroep Arnhem (mevr R. van Maanen, V. van Rosenthalweg 5, Oosterbeek).¹⁴² De jaarverslagen geven slechts summiere toelichtingen: over de Siciliani nel Mondo: ‘Met deze Siciliaanse vereniging zijn incidentele contacten geweest. Ze hebben tot doel het behartigen van de belangen van de Sicilianen in Nederland en Italië.’¹⁴³ De beschrijving van de Arnhemse ACLI-afdeling is wat uitgebreider:

Deze afkorting staat voor de Italiaans Christelijke Vereniging van Italiaanse Werknemers en is onderdeel van een landelijke organisatie. In Arnhem zijn voornamelijk de vrouwen actief geweest. [...] Ze organiseerden praatbijeenkomsten voor Italiaanse vrouwen en voor Nederlandse vrouwen die met Italianen getrouwd zijn. Verder een naaicursus, een vormingscursus, voorlichtingsbijeenkomsten (o.a. over gezondheidszorg) en een cursus bloemschik kunst. [...] Ze hebben een maandelijks spreekuur en hebben een exkursie naar België georganiseerd.¹⁴⁴

Dat vooral vrouwen actief waren bij de ACLI was te danken aan Van Maanen-Bridda. Toen zij in Utrecht een landelijke ACLI-bijeenkomst bezocht, viel het haar op dat er alleen maar mannen aanwezig waren. Ze richtte in 1976 in Arnhem een vrouwenafdeling van de ACLI op. Bijna vanaf de oprichting zetelde de vereniging op woensdagavonden in een kamer van de villa die onderdeel uitmaakte van het De Pauw-complex aan de Oude Velperweg. Van Maanen-Bridda organiseerde er cursussen voor Italiaanse en Nederlandse echtgenotes van de Italiaanse werknemers: koken, naaien en bloemschikken. De vrouwen verzorgden het eten tijdens feestdagen en voetbaltoernooien waar voetbalclub Sempre Avanti aan deelnam en waar de Enka en later de SBBW voor betaalde. Toen Casa de Pauw werd gesloten, verhuisden de vrouwen naar Internationaal vrouwen centrum Oikia.¹⁴⁵

Van Maanen-Bridda richtte rond 1980 ook een andere vereniging op: de 'Associazione Bellunesi nel Mondo, Famiglia d'Olanda'. Het was een landelijke vereniging, in de traditie van de Belgische 'Bellunesi del Mondo', die kort na 1956 tot stand kwam om de Bellunese slachtoffers van de mijnramp bij Marcinelle op te vangen en die Bellunesi overal ter wereld inspireerde om zusterverenigingen op te richten.¹⁴⁶ De vereniging organiseerde feesten en reizen, vaak in samenwerking met andere Italiaanse verenigingen.¹⁴⁷ Toen Van Maanen-Bridda in 1995 het voorzitterschap wilde overdragen, was er geen gegadigde en werd de vereniging opgeheven.¹⁴⁸

Van Maanen-Bridda was niet de enige AKU-Italiaan die actief werd in het verenigingsleven. Van de voorzitters van Italiaanse verenigingen uit bovenstaand rijtje van de SBBW komen in ieder geval Pietro Severico (Circolo Acli) en Luigi la Marra (CCRI Aldo Moro) uit de AKU-gelederen. La Marra is op dit moment nog voorzitter van de Amsterdamse Comités (Comitato degli Italiani all'Estero) en houdt kantoor in Arnhem. Zowel Tonino Ortù als Mario Agus, beide voorzitter van de Circolo Sardo in Arnhem, zijn oorspronkelijk naar Nederland gekomen om voor de Enka respectievelijk de AKU te werken.

De Circolo Sardo is een transnationale organisatie met vertakkingen in allerlei delen van de wereld. Doel is enerzijds om de Sarden die over de wereld zijn uitgewaaierd met elkaar en hun 'moederregio' verbonden te houden en anderzijds om de Sardijnse cultuur te promoten, op kosten van Sardinië. Ortù vertelt (samen met zijn Nederlandse echtgenote) wat hij moest doen als voorzitter van de Circolo in Arnhem en later ook in Nederland. Ze promootten Sardinië in Nederland, ze organiseerden vakantiecampen, feesten, exposities en uitwisselingen met andere Sardijnse circoli.¹⁴⁹ Ortù stopte toen zijn dochter in 1985 werd geboren, omdat het werk als landelijk voorzitter het grootste deel van zijn vrije tijd in beslag nam. Nu is hij niet meer actief bij een vereniging, al bezoekt hij zo nu en dan nog een activiteit van de circolo.¹⁵⁰ Hetzelfde geldt voor Manfreda, die na zijn werkzaamheden voor het Centro Italiano enkele jaren lid was van de Italiaanse Vereniging in Dieren. 'En dan kom je daar bij, allemaal nieuwe mensen bij, die ik niet ken.' Toen dat hem ging irriteren, sloot hij zich aan bij de buurtvereniging en hielp een aantal jaren mee met het bouwen van de carnavalswagens.¹⁵¹

Conclusie

AKU was belangrijk bij de organisatie van Italianen. Het casastelsel dat het bedrijf opzette, was van doorslaggevende betekenis. Huisvesting was een voorwaarde in de wervingsverdragen. AKU gaf daaraan een bredere invulling en bood de Italiaanse gastarbeiders onderdak, gezelligheid, en uitgebreide ondersteuning. De casa's maakten het ook mogelijk om arbeiders te controleren en de goede reputatie van het bedrijf te bewaken. Dit beleid had twee consequenties. Enerzijds maakte de dominante aanwezigheid van AKU dat andere initiatieven jarenlang niet van de grond kwamen, het zogeheten crowding out-effect. De grootste werkgever controleerde de vrijetijdsbesteding van meer dan de helft van de doelgroep van welzijnsorganisaties als SSCC een SBBW. Nieuwe initiatieven stonden of vielen met de medewerking en financiële steun van AKU. Dit effect werd pas minder toen de populatie van gastarbeiders diverser werd wat betreft landen van herkomst, toen het casastelsel grootschaliger werd en bijgevolg de controlerende functie minder, toen de werving terugliep, er leegstand ontstond in de casa's, de kosten opliepen en toen er kritiek kwam op de werking en controle in en door de casa's.

Een tweede effect van het beschermde en gecontroleerde opvangbeleid was dat er in de casa's informele verbanden ontstonden tussen gastarbeiders met dezelfde nationaliteit. De bewoners van de casa's hadden permanent een recreatieruimte ter beschikking waar activiteiten werden georganiseerd. Die banden vormden de basis voor betrokkenheid bij en oprichting van zelforganisaties, wat blijkt uit de vele voorzittersposities die voormalig AKU-medewerkers in het regionale verenigingsleven hebben vervuld. Wat de overstap naar de reguliere instanties nog eenvoudiger maakte, was het feit dat het gesegeerde opvangbeleid dat AKU als uitgangspunt had genomen door het welzijns- en subsidiebeleid van SBBW en overheid werd overgenomen. De AKU-casa's waren, onbedoeld, een kweekvijver voor maatschappelijke betrokkenheid.

Noten

- 1 R. Penninx en M. Schrover, *Bastion of bindmiddel? Organisaties van immigranten in historisch perspectief* (Amsterdam 2001); M. Fennema en J. Tillie, 'Political participation and political trust in Amsterdam. Civic communities and ethnic networks', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25:4 (1999) 703-726.
- 2 A.J. van Heelsum, *Migrantenorganisaties in Nederland, deel 2: Het functioneren van de organisaties* (Utrecht 2004); M. Schrover en F. Vermeulen, 'Immigrant Organisations', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31:5 (2005) 823-832.
- 3 Van Heelsum, *Migrantenorganisaties deel 2*.
- 4 M. Fennema en J. Tillie, 'Civic Communities, Political Participation and Political Trust of Ethnic Groups', *Connections*, 24:1 (2001) 26-41, aldaar 33-35.
- 5 F. Vermeulen, 'Organisational Patterns: Surinamese and Turkish Associations in Amsterdam, 1960-1990', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31:5 (2005) 951-973, aldaar 951-952.
- 6 Schrover en Vermeulen, 'Immigrant Organisations', 829-831.

- 7 H. Brouwers-Kleywegt, C. Marinelli en E. Nuijten-Edelbroek, *Italianen in Nederland. Een onderzoek naar de mate van integratie van Italiaanse werknemers in Nederland* (Rotterdam 1976); D.J. Beukenhorst e.a., *Italianen in Nederland. Arbeidsmigranten en hun kinderen* (Amsterdam 1987); D.J. Beukenhorst en T. Pennings, *Survey Italianen* (Amsterdam 1989); W. Tinnemans red., *L'Italiantà. De Italiaanse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam 1991); W. Tinnemans, *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)* (Utrecht 1994); F. Lindo en T. Pennings, *Zuideuropeanen in Nederland. Portugezen, Spanjaarden, Italianen, Grieken en Joegoslaven. Verkenning van hun positie en inventarisatie van onderzoek* (Amsterdam 1992). Zie ook: M. Mulder, *Un sentimento Italiano. Italianen en hun organisaties in Nederland 1945-2007* (Masterscriptie Geschiedenis Universiteit Leiden 2008); G. Mak, *Sporen van verplaatsing. Honderd jaar nieuwkomers in Overijssel* (Kampen 2000); A. Lettinga, *Laat zien en horen dat jullie Italianen zijn. Een vergelijkend onderzoek naar de Italiaanse gemeenschappen van Delft en Utrecht (1960-2007)* (Doctoraalscriptie migratiegeschiedenis Universiteit Leiden 2007).
- 8 M.C.M. van Elteren, *Staal en arbeid. Een sociaal historische studie naar industriële accommodatieprocessen onder arbeiders en het desbetreffende beleid bij Hoogovens IJmuiden, 1924-1966* (Leiden 1986); S.K. Olfers, *Arbeidsmigrant of vluchteling? Achtergronden van de Spaanse migratie naar Nederland, 1960-1980* (Amsterdam 2004); E. van der Horst, *Deventer blik. Geschiedenis van arbeidsmigranten in een Nederlandse industriestad (1945-2000)* (Kampen 2005); M. Schrover, J. ten Broeke en R. Rommes, *Migranten bij de Demka-staal fabrieken in Utrecht (1915-1983)* (Utrecht 2008); G. van Os, "Ik kwam met een koffer van karton". *Spanjaarden in Zuidoost-Brabant 1961-2006* (Alphen 2006).
- 9 R. Beuker, *Niet bij brood alleen. Sporen van de ENKA in de Edese samenleving* (Ede 2011).
- 10 AkzoNobel Enterprise Content Management Department (verder ANECMD), *Personnel policy for specific classes of individuals - by nationality* (verder Personnel) inv.nr. 1268 Italianen 1-1956/12-1960; ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1-1961/12-1962, 1-1969/12-1979; ANECMD, Personnel, inv.nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963; ANECMD, Personnel, inv.nr. 51, Personnel, Italianen 09-1956/10-1967; ANECMD, Personnel, inv.nr. 55, Personnel, Italianen 5-1961/12-1967.
- 11 Gelders Archief (verder GA), *Stichting Bijstand Buitenlandse Werknemers Gelderland 1964-1987* (verder SBBW), inv.nr. 3068, 2.1.1-2.7.49.
- 12 H. Obdeijn en M. Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1955* (Amsterdam 2008) 265.
- 13 Lindo en Pennings, *Zuideuropeanen*, 36-38.
- 14 Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 283-284.
- 15 J. Jansen, *Bepaalde huisvesting. Een geschiedenis van opvang en huisvesting van immigranten in Nederland, 1945-1995* (Leiden 2006) 102; Van Os, "Ik kwam met een koffer van karton".
- 16 Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 282; Jansen, *Bepaalde huisvesting*, 104-105.
- 17 Tinnemans, *Gouden armband*, 21.
- 18 Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 281.
- 19 Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 279.
- 20 Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 283; Tinnemans, *Gouden armband*, 33-36.
- 21 Jansen, *Bepaalde huisvesting*, 112-113.
- 22 Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij Demka*.
- 23 Penninx en Schrover, *Bastion of bindmiddel?*, 43-44.
- 24 M. Schrover, 'Pillarization, Multiculturalism and Cultural Freezing, Dutch Migration History and the Enforcement of Essentialist Ideas', *BMGN/LCHR* 125:2/3 (2010) 329-354, aldaar 341, 343-344.
- 25 ANECMD, Personnel, inv.nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27-4-1956 Intern communiqué personeelszaken.
- 26 ANECMD, Personnel, inv.nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 2-5-1956 intern communiqué personeelszaken.

Een zorgzame of bemoeizuchtige werkgever?

- 27 ANECMD, Personnel, inv.nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27-6-1956 intern communiqué personeelszaken.
- 28 ANECMD, Personnel, inv.nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27-6-1956 artikel Spindop, jaargang 12 nr. 37, 14-9-1956.
- 29 ANECMD, Personnel, inv.nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 14-9-1956 artikel Spindop, jaargang 12 nr. 37, 14-9-1956.
- 30 ANECMD, Personnel, inv.nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27-6-1956 intern communiqué personeelszaken, artikel Spindop, jaargang 12 nr 41, 12-10-1956.
- 31 ANECMD, Personnel, inv.nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, Artikel *Arnhemse Courant*, 'Italiaanse gastvrouw voor Italiaanse AKU-arbeiders, Mevr. Van Maanen-Bridida' 21-9-1956.
- 32 Interview Van Maanen, 1-8-2011.
- 33 ANECMD, Personnel, inv.nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, 27-6-1956 intern communiqué personeelszaken, folder casa d'Italia, verschenen half september 1956.
- 34 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Italianen 1-1956/12-1960, correspondentie tussen afdeling G en afdeling P, 19-10-1956.
- 35 ANECMD, Personnel, inv.nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, Verslag bespreking personeelszaken, 10-10-1956.
- 36 Interview Van Maanen, 1-8-2011.
- 37 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Italianen 1-1956/12-1960, Brief AKU- fabriek Bemberg, 27-3-1956.
- 38 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Italianen 1-1956/12-1960, correspondentie personeelszaken-afdeling materieel, 7-9-1959.
- 39 Interview Manfreda, 29-8-2011.
- 40 Schrover, Ten Broeke en Rommes, *Migranten bij Demka*, 153.
- 41 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Italianen 1-1956/12-1960, intern communiqué personeelszaken, 18-3-1957.
- 42 Ibidem.
- 43 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Italianen 1-1956/12-1960, intern communiqué, 6-5-1957.
- 44 ANECMD, Personnel, inv.nr. 53, Personnel, Italianen 10/1955-1963, brief Italiaans consulaat-generaal-AKU, 30-5-1959.
- 45 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Italianen 1-1956/12-1960, intern communiqué personeelszaken, 18-3-1957.
- 46 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1961-12/1961, Notulen vergadering Italianencommissie op 12 mei 1961 op het kantoor van het GAB Arnhem, 10-8-1961.
- 47 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1961-12/1961, communiqué personeelszaken, 19-1-1961.
- 48 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Italianen 1-1956/12-1960, notitie Zewald, 16-12-1960.
- 49 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Italianen 1-1956/12-1960, intern communiqué Vd Kolk-Fletterman, 30-12-1960.
- 50 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1961-12/1961, communiqué personeelszaken-materieel, 21-2-1961; Communiqué personeelszaken, 14-4-1961.
- 51 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1961-12/1961, Notulen vergadering Italianencommissie 24-2-1961, 4-5-1961.
- 52 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1961-12/1961, notitie Zewald, 17-7-1961.
- 53 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1961-12/1961, communiqué personeelszaken, 29-11-1961; Communiqué TE-personeelszaken, 1-12 1961; notitie personeelszaken, 14-12-1961.
- 54 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1961-12/1961, beknopte vertaling van de brief van Latello Carmelo, gedateerd op 11-7-1961, 19-7-1961.
- 55 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, controlerapport Casa de Pauw, 25-2-1963.
- 56 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, rapport personeelszaken, 7-3-1963.

- 57 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, brief AKU-familie De Rossi, 23-2-1966.
- 58 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, brief De Rossi-heer Meynen, 3-3-1966.
- 59 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, controlerapport Casa Castagna, 17-7-1963.
- 60 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, controlerapport Casa Nostra, 12-6-1964.
- 61 Interview Manfreda, 29-8-2011.
- 62 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, Reglement Casa Erica, 9-1-1962.
- 63 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1962-12/1962, vertrouwelijke notitie personeelszaken, 12-2-1962.
- 64 Interview Van Maanen-Brida, 1-8-2011.
- 65 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, Controlerapport Casa de Pauw, 17-7-1963; communiqué personeelszaken-TS, 1-1-1964.
- 66 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, brief schoenenwinkel Van Haren-AKU, 22-4-1964.
- 67 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, Brief personeelschef-Van Haren schoenenwinkel, 28-4-1964.
- 68 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1961-12/1961, notulen vergadering Italianencommissie 24-2-1961, 4-5-1961; notulen vergadering Italianencommissie 6-11-1961.³
- 69 GA, Stichting Sociaal Caritatief Centrum te Arnhem 1970-1980 (verder SSCC), inv.nr. 2472, Notulen vergadering SSCC 21-11-1960.
- 70 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1961-12/1961, brief Italianencommissie van SSCC-AKU, 16-3-1961.
- 71 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1961-12/1961, notulen vergadering Italianencommissie op 12-5-1961, 10-8-1961.
- 72 GA, SSCC, inv.nr. 2472, Notulen 16-10-1961.
- 73 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1961-12/1961, notulen vergadering Italianencommissie op 6-11-1961.
- 74 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1962-12/1962, brief Stichting Sociaal Caritatief Centrum Arnhem-bedrijven met Italiaanse werknemers, 19-1-1962.
- 75 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1962-12/1962, intern communiqué TA, 5-12-1962.
- 76 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1961-12/1961, notitie personeelszaken, 22-11-1961.
- 77 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1962-12/1962, brief SSCC-bedrijven met Italiaanse werknemers, 23-1-1962.
- 78 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1962-12/1962, notitie Zewald, 24-7-1962.
- 79 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, brief commissie buitenlandse werknemers-leden commissie, 11-1-1963.
- 80 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, notulen vergadering commissie buitenlandse werknemers op 25-9-1962, ongedateerd.
- 81 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, notitie Zewald, 5-11-1963.
- 82 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, notulen vergadering commissie buitenlandse arbeidskrachten op 19-11-1963.
- 83 Trouw, 4-8-1961.
- 84 Interview Van Maanen, 1-8-2011.
- 85 Interview Ortù, 22-8-2011.

Een zorgzame of bemoeizuchtige werkgever?

- 86 GA, SBBW, inv.nr. 3068, jaarverslag 1966 en 1967.
- 87 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1269, Personnel, Italianen 7/65-12/66 en 7/71-12/72, notulen vergadering Commissie Buitenlandse Arbeidskrachten op 2-11-1965.
- 88 GA, SBBW, inv.nr. 3068, jaarverslag 1966 en 1967.
- 89 GA, SBBW, inv.nr. 3068.
- 90 GA, SBBW, inv.nr. 3068, notulen 3-5-1966.
- 91 GA, SBBW, inv.nr. 3068, notulen 3-3-1965.
- 92 GA, SBBW, inv.nr. 3068, jaarverslag 1966 en 1967.
- 93 GA, SBBW, inv.nr. 3068, notulen 19-3-1965.
- 94 GA, SBBW, inv.nr. 3068, jaarverslag 1966 en 1967.
- 95 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, kostenoverzicht, 30-7-1965; ANECMD, Personnel, inv.nr. 51, Personnel, Italianen 9/1965-10/1967, kostenoverzicht casa's, 21-10-1965.
- 96 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, mededeling Zewald-Italiaanse arbeiders, 10-2-1967; interne correspondentie, 17-2-1967; 4-1-1968; 16-1-1968.
- 97 ANECMD, Personnel, inv.nr. 51, Personnel, Italianen 9/1965-10/1967, notitie personeelszaken, 27-1-1967.
- 98 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, mededeling Zewald-Italiaanse arbeiders, 10-2-1967; interne correspondentie, 17-2-1967; 4-1-1968; 16-1-1968.
- 99 ANECMD, Personnel, inv.nr. 51, Personnel, Italianen 9/1965-10/1967, notulen, 1-2-1967 en 13-2-1967.
- 100 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, overzicht aantal Italiaanse en Spaanse gastarbeiders, einde 10e boekmaand 1968.
- 101 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, overzicht van het aantal Italiaanse en Spaanse werknemers (gehuisvest in de Casa's) en Woonoord(en), per boekmaand 1968.
- 102 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1268, Personnel, Italianen 1/1963-12/1968, brief Zewald-Munk BTPR, 9-11-1973.
- 103 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1969-12/1979, brief Zewald-consul-generaal Italië.
- 104 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1969-12/1979, kosten 'Casa d'Italia il Pavone' te Arnhem, over het jaar 1969 in guldens 12-3-1969.
- 105 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1969-12/1979, aanvraag offerte Zewald - mevrouw Overmars 27-2-1973; bestelling trainingspakken 23-3-1973.
- 106 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1969-12/1979, brief Joele-Italiaanse medewerkers, mei 1971.
- 107 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1969-12/1979, verslag gesprekken grieven Italiaanse en Spaanse werknemers, 14-5, 26-5 en 8-7, 22-7-1971.
- 108 Idem.
- 109 Idem.
- 110 Idem.
- 111 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.1.5 notulen 20-1-1971.
- 112 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1970.
- 113 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1970.
- 114 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.1.4 notulen 11-9-1969 en 12-11-1969.
- 115 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.1.5 notulen 20-1-1971.
- 116 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1970.
- 117 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1972-1973.
- 118 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1972 en 1973.

- 119 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1974.
- 120 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1976.
- 121 Interview Van Maanen, 1-8-2011.
- 122 Interview Ortù.
- 123 Interview Van Maanen, 1-8-2011.
- 124 Interview Manfredda, 29-8-2011.
- 125 GA, SBBW, inv.nr. 3068, Notulen 10-10-1973; 2.2.10 jaarverslag 1968/1969.
- 126 ANECMD, Personnel, inv.nr. 1415, Personnel, Italianen 1/1969-12/1979, reglement Casa il Pavone, 2-11-1972.
- 127 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.1.4 notulen 9-1-1968.
- 128 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.6.32 krantenknipsel februari 1969.
- 129 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.6.32 krantenknipsel februari 1969.
- 130 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.6.32 krantenknipsel 'Nederlandse en Duitsers zongen Engels, Turk sprak Nederlands tot Spanjaarden en Italianen', *Spindop* 6-12-1968; krantenknipsel 'Carnaval in Nuestra Casa'. Ongedateerd.
- 131 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.6.36 'Professionele kracht ingeschakeld, Ede krijgt service-centrum voor buitenlandse werknemers', 24-3-1973.
- 132 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.6.36 'Voorlopig zonder opbouwwerker, buitenlanders in Ede krijgen eigen centrum', *Edese Courant* 28-11-1973.
- 133 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1974.
- 134 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1968/1969.
- 135 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1982.
- 136 Deze verenigingen worden overigens niet genoemd in de database van Italiaanse verenigingen van Mulder, *Un sentimento Italiano*.
- 137 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1980.
- 138 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1977.
- 139 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1981-1982.
- 140 Bereikbaar via meneer Gibilaro aan de Piet Heinstraat 14-II. GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1985.
- 141 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1981-1982.
- 142 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1985.
- 143 GA, SBBW, inv.nr. 3068, 2.2.10 jaarverslag 1982.
- 144 Idem.
- 145 Interview Van Maanen, 1-8-2011.
- 146 Mulder, *Un sentimento Italiano*, 48.
- 147 Interview Van Maanen, 1-8-2011.
- 148 Mulder, *Un sentimento Italiano*, 48.
- 149 Interview Ortù, 22-8-2011.
- 150 Interview Ortù, 22-8-2011.
- 151 Interview Manfredda, 29-8-2011.